

DOI: <https://doi.org/10.3126/spandan.v13i2.76070>**भाषामा लिपिको विकास र प्रयोग****डा. ओमप्रकाश आचार्य****त्रिभुवन विश्वविद्यालय****omacharya3851@gmail.com****<https://orcid.org/0009-0000-4362-5156>****लेखसार**

भाषा विचार विनिमयको साधन, संचारको माध्यम र अभिव्यक्तिको आधार हो। भाषा हरेक प्राणीको हुन्छ। मानव भाषा मानवको विकाससँगै विकसित भएको हो। अभिव्यक्तिको पहिलो आधार कथ्य माध्यम हो। मानव भाषामा कथ्य माध्यमको पर्याप्त विकास भए पश्चात लेख्य माध्यमको थालनी भएको हो। भाषाको लेख्य रूप लिपिमा निहित हुन्छ। भाषामा लिपि भन्नाले के बुझिन्छ? भाषामा लिपिको विकास कसरी हुँदै आएको छ? जस्ता प्रश्न एवम् समस्यामा केन्द्रित भएर भाषामा लिपिको स्थान उल्लेख गर्नु, भाषामा लिपिको विकास अवस्थाको व्याख्या गर्नु यस अनुसन्धानात्मक लेखको मुख्य उद्देश्य हो। भाषाको लेख्य माध्यम चिन्हक लिपिको विकास र प्रयोगमा सीमित यस अनुसन्धानात्मक लेखको अध्ययन विधि पुस्तकालयीय हो। लिपिका सन्दर्भ लेख्य चिन्हको प्रारम्भ चित्रहरूबाट भएको र चित्रमय संकेताक्षरका माध्यमबाट लिपिको विकास भएको पाइन्छ। मिस्रेली लेखन व्यवस्था, खरोष्ठी लिपि, ब्राहमी लिपि, देवनागरी लिपि भाषामा देखिएका लिपि हुन्। वर्तमान अवस्थामा देवनागरी लिपि नेपाली, हिन्दी लगायत नेपाल भारतका धेरै भाषामा प्रयोग हुने गर्दछ। देवनागरी लिपि एकहजार वर्षदेखि प्रयोग प्रचलनमा रहेको छ। यो लिपि वर्णनात्मक वायाँबाट दायाँतिर अक्षरमा डिको दिएर लेखिने स्वरवर्ण र व्यञ्जनवर्णको व्यवस्था भएको छ। प्रस्तुत लेखका माध्यमबाट भाषामा प्रयोग हुने लिपिको विकास र प्रयोग अवस्थाका सम्बन्धमा यथेष्ट जानकारी प्राप्त हुनेछ। यस लेखले अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने अध्ययनकर्मी, अनुसन्धाता लाभान्वित हुने विश्वास रहेको छ।

मुख्य शब्दावली : मिस्रेली, लेखन व्यवस्था, खरोष्ठी लिपि, ब्राहमी लिपि, देवनागरीलिपि।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम लेख्य पनि हो। यही लेख्य माध्यम लिपिमा आधारित हुन्छ। वाणीका माध्यमद्वारा अभिव्यक्त मौखिक भाषालाई लेख्य रूपमा सम्प्रेषण गर्न लिपि (चिन्हक) को आवश्यकता पर्दछ। भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम विचार विनिमयको साधन हो। सामान्यतया अभिव्यक्तिका माध्यम मौखिक र लिखित हुने गर्दछन्। वाणीका माध्यमद्वारा व्यक्त मौखिक भाषा कानद्वारा ग्रहण गरिन्छ, अनिमात्र भाषालाई लिपिबद्ध गरिन्छ, जसले गर्दा

त्यो आँखाद्वारा ग्रहणयोग्य हुन्छ । लिपिलाई भाषिक सम्प्रेषणको स्थायी माध्यम मान्न सकिन्छ (अधिकारी , २०५६ : १३२) । भाषा र लिपिकाबीच अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ । भाषा र लिपिमा ध्वनि संकेतको व्यवहार पाइन्छ । यी दुबै मानव मनको अभिव्यक्तिका साधन हुन् । वाणीको अभावमा लिखित लिपिको माध्यमद्वारा भाषिक सम्प्रेषण हुनजान्छ । भाषा ध्वनिप्रतीकको व्यवस्था हो भने लिपि लिखित चिन्हहरुको संरचना हो (भण्डारी , २०५४ : ७३) । रेखाङ्कनका आधारमा लिपिको प्रचलन भाषाको उद्भवसँगै भएको हो । संसारमा बोलिने कतिपय भाषामा लिपिको विकास हुनसकेको छैन । लिपिको प्रयोगका आधारमा प्रयोग गरिएको भाषाले कुनैकालखण्डमा लेखिएको ग्रन्थ हजारौं वर्षसम्म सुरक्षित रहन जान्छ । लिपिले गर्दा नै हजारौं वर्ष पहिलेको मानव इतिहास अहिले अध्ययनको विषय बन्न सकेको छ (घिमिरे , २०६४ : १६७) । भाषालाई दीर्घजीवी बनाउन , अभिव्यक्तिलाई सुरक्षित राख्न , दस्तावेज बनाउन , अभिव्यक्तिको प्रमाणिक अभिलेख तयार पार्न लिपिको आवश्यकता पर्दछ । लिपि लेखन पद्धतिको त्यो व्यवस्था हो जसको माध्यमद्वारा भाषालाई स्थायीत्व दिन सकिन्छ र मानव मुखबाट व्यक्त वाणीलाई युगयुगान्तर सम्म सुरक्षित राख्न सकिन्छ (भण्डारी , २०५४ : ७३) । भाषामा लिपिको प्रयोग र विकास हुँदै गयो भने भाषिक समृद्धि व्यापकता प्राप्त हुनजान्छ ।

समस्या कथन

भाषामा लिपि भन्नाले के बुझिन्छ ? लिपिको विकास कसरी हुँदै आएको छ ? प्रचलित लिपिहरु के के हुन् ? जस्ता अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु नै अध्ययनका समस्या हुन् ।

उद्देश्य कथन

यस अनुसन्धानात्मक लेखको मुख्य उद्देश्य भाषामा लिपिको विकास स्थिति पहिल्याउनु हो । भाषामा लिपिको स्थान उल्लेख गर्नु , भाषामा लिपिको विकास अवस्थाको व्याख्या गर्नु , प्रचलित लिपिका विशैषता उल्लेख गर्नु यस लेखका विशिष्ट उद्देश्य हुन् ।

अध्ययनको क्षेत्र/सीमा

भाषा , भाषामा लिपिको विकास र यसको प्रयोग प्रचलित लिपिको व्याख्या विश्लेषण यसलेखको क्षेत्र/सीमा रहेको छ । लिपिको उत्पत्ति , मिश्रली लेखन व्यवस्था , खरोष्ठी लिपि , ब्राहमी लिपि , देवनागरी लिपिमा सीमित रहेर यस लेखमा अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययनको औचित्य/महत्त्व

मानव भाषा मानवका लागि संचारको साधन हो । कथ्य भाषा स्थिर स्थायित्व हुँदैन । कथ्य भाषालाई लेख्य रुपमा ल्याउन लिपिको आवश्यकता पर्दछ । लेख्य भाषा , भाषामा लिपिको उत्पत्ति , यसको विकास र विभाजन प्रक्रियाका सम्बन्धमा यस लेखले अन्वेषणात्मक प्रस्तुति गरेकाले भाषामा लिपिको विकास र प्रयोगावस्थाका बारेमा ज्ञान प्राप्त हुनजान्छ तसर्थ यस लेखको औचित्य /महत्त्व अत्यधिक छ ।

अध्ययन विधि

यस लेखमा गुणात्मक ढाँचा अवलम्बन गरिएको छ । पुस्तकालयीय विधिका माध्यमबाट अध्ययन गरिएको यस लेखमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक प्रक्रियाबाट व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

व्याख्या विश्लेषण

यस लेखमा भाषा , भाषामा लिपिको उत्पत्ति , मिसेली लेख्य व्यवस्था , खरोष्ठी लिपि , देवनागरी लिपि र लिपिमा रहेका विशेषताहरूका सम्बन्धमा गहन अध्ययन गरिएको छ ।

लिपिको उत्पत्ति/विकास

भाषामा लिपिको उत्पत्ति कहिलेदेखि भयो र यसको विकास कसरी हुँदै आएको छ भन्ने विषयमा विद्वानहरूबीच मतमतान्तर देखिन्छ । प्रयोग प्रचलनका रूपमा लिपिको उत्पत्ति भाषाको उद्भव सँगसँगै प्रारम्भ भएको देखिन्छ । मानव सभ्यताको विकास सँगै संसारमा अनेकौं नयाँ कुराहरूको विकास हुँदै आयो । मानव जातिले आफ्ना मनका भाव वा विचारलाई सुरक्षित गर्ने एउटा सशक्त माध्यमका रूपमा लिपिको आविष्कार गरेको हो । भाषामा सर्वप्रथम चित्रमय संकेताक्षरको प्रयोग सुमेर सभ्यताका निर्माताहरूले गरेको पाइन्छ यस लिपिलाई कीलाक्षर वा वाणाक्षर भनिन्छ (घिमिरे , २०६४ : १६८) । चित्रमय संकेताक्षरको प्रयोग सँगै सुमेरु सभ्यताका निर्माताहरूले इसापूर्व ३-४ वर्ष पहिलेदेखि भाषामा लिपिको प्रयोग गर्न थालेको पाइन्छ । गिलो माटोमा तिखा किलाले अंकन गरी लेख्ने गरिन्थ्यो । सुमेरियामा हजारौं संख्यामा कीलाक्षरमा लेखिएका माटाका अभिलेखहरू छन् । विश्वप्रसिद्ध महाकाव्य गिलगिलामेश कीलाक्षरमा लेखिएको छ । सेमेटिक अरबहरूले स्वीकार गरेको मिसेली अक्षरात्मक लिपि हो । यसैबाट फोनेसियन , आरामायिक लिपिको समेत विकास भयो । वैदिक आर्य र खसहरूका साथ लिपिको प्रयोग भारत वर्षमा हुन गयो । प्राचीन भारत वर्षमा धेरै प्रकारका लिपिहरू प्रचलित रहे जैन ग्रन्थमा १८ र बौद्धग्रन्थमा ६४ , ललितविस्तार नामक बौद्धग्रन्थमा ब्राहमी , खरोष्ठी , दरद , खास्य लिपिको चर्चा गरिएको छ । अहिलेसम्म ब्राहमी , खरोष्ठी लिपि अस्तित्वमा नै छन् । वाक्ध्वनिलाई प्रतिनिधित्व गर्ने विभिन्न लेख्यव्यवस्थाहरू विकसित भएका छन् । प्रयुक्त लेख्यव्यवस्थालाई भाषिक समुदायले ग्रहण गरेअनुरूप अनुकुलतामा लेखन व्यवस्थालाई सरल बनाउँदै लगाएको हुन्छ । यस सिलसिलामा लिपिले चित्रलिपि , सूत्रलिपि , प्रतीकात्मकलिपि , भावमूलकलिपि , चिनियाँलिपि जस्ता सोपानहरू पारगर्दै आएको छ । मिसेली लेख्यव्यवस्थाको विकास , खरोष्ठी लिपि , ब्राहमी लिपि र देवनागरी लिपिका सम्बन्धमा यसप्रकार अध्ययन गरिएको छ ।

मिसेली लेखन व्यवस्था

मिसेली लेखन व्यवस्थाका लगभग पाँचसय प्रतीकचिन्ह हायरोग्लाफ नामले चिनिन्छन् । इ. पू . चौथो सहस्राब्दीको उत्तरार्धदेखिका सामग्री उपलब्ध छन् । यसमा विचारभन्दा शब्दलाई प्रतिनिधित्व गर्ने भएकाले चित्राक्षर र भावाक्षर नभनी संकेताक्षर भनिएको छ । मिसेली लेखन व्यवस्था प्रारम्भमा चित्रलिपि र त्यसपछि भाव हुँदै अक्षरात्मक बन्न पुगेको देखिन्छ (घिमिरे , २०६४ : १७०) । यस लिपिमा व्यञ्जनको व्यवस्था रहेको र स्वर नभएको देखिन्छ । यस लिपिमा एउटै चिन्हबाट एकभन्दा बढी ध्वनिको प्रतिनिधित्व हुने

गर्दछ । यो लिपि सामान्यतया दायाँबाट बायाँतर्फ लेखिन्थ्यो मिस्रेली लेख्यव्यवस्थाको एउटा हाँगो गिसेली मान्ने गरिन्छ । मिस्रेली चित्राक्षर र पश्चिमेली सामेली हुँदै विकसित फोनेसियनका बीचको सम्बन्ध नजिकको देखिन्छ । पश्चिमी सामेलीबाट अरामाइक , सिरियाली र अरबी लिपि विकास भएको छ ।

खरोष्ठी लिपि

खरोष्ठी संस्कृतको स्वर हो । तर कतिपयले गधाको ओठजस्तै अक्षर भएकाले खराष्ठी भनिएको एकाथरको भनाइछ । संस्कृतमा काशघरलाई खरोष्ठ प्रदेशपनि भनिन्छ । त्यसप्रदेशमा प्रचलित लिपि खरोष्ठी हो । शक कुषाण राजाहरुका शिलालेख र मुद्राहरुमा तथा मध्य एसियामा पाइएका धार्मिक ग्रन्थहरुमा खरोष्ठी लिपि प्रयोग भएको देखिन्छ (घिमिरे २०६४ : १७१) । मिस्रेली अक्षरात्मक लिपिबाट फोनेसियन , आरामाइक हुँदै खरोष्ठी लिपि विकसित भएको देखिन्छ । पश्चिमोत्तर भारतमा इसापूर्व चौथो शताब्दीदेखि इसाको तेस्रो शताब्दीसम्म सातसय वर्षको अवधिमा यो लिपि प्रयोगमा आएको हो । यो लिपि इरानबाट भारतमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । इरानी सम्राट कुरुष (५८८-५३० इ.पू.) ले काबुल गान्धर लगायत सिन्धु नदी पश्चिमको पुरै भूभाग विजय गरेका थिए । प्रतापी मौर्य सम्राटहरु चन्द्रगुप्त (३२४ -३०० इ.पू.) र अशोक (२७३ -२२६ इ.पू.) का शासनकालमा भारतीय साम्राज्यको बुलचिस्तान र अफगानिस्तान भन्दा पश्चिम पर्सिया इरानसँग जोडिन पुगेको थियो । यी दुवै ऐतिहासिक घटनाक्रमले सांस्कृतिक अन्तरक्रियाका सन्दर्भमा खरोष्ठी लिपिको प्रभाव पश्चिमोत्तर भारतमा पर्न गयो (अधिकारी , २०५६ : १३३) । बौद्ध धर्मको प्रचारका क्रममा स्थानीय भाषामा धार्मिक उपदेश अंकन गरिएका शिला स्तम्भहरु स्थापना गर्न लगाइएको थियो । यस्ता स्तम्भ लेखहरु खरोष्ठी लिपिमा अंकित भएका छन् । खस प्रदेशमाथि सम्राट अशोकको अधिकार थियो । वाल्हीक प्रदेश खसप्रदेशमा छँदा खसहरु खरोष्ठी लिपिको प्रयोग गर्दथे । उनीहरुको मातृभाषा वाल्हीक थियो । ऐतिहासिकतासँगै सांस्कृतिक अन्तरक्रियाका सन्दर्भमा खरोष्ठी लिपिको प्रभाव पश्चिमोत्तर भारतमा पर्न गएको छ । सम्राट अशोकले स्थापना गरेको शाहबाज र खानसेराका शिला स्तम्भहरुमा खरोष्ठी लिपि कै प्रयोग भएको छ । खरोष्ठी लिपिमा पाइएको मूलभूत विशेषताहरु यसप्रकार छन् :

- यो लिपि बायाँबाट दायाँतर्फ लेखिन्थ्यो ।
- यसमा ३७ वर्ण थिए ।
- यसमा ह्रस्व र दीर्घ भेद थिएन ।
- यसमा संयुक्ताक्षर पनि थिएन ।

ब्राहमी लिपि

वागीश्वरी अर्थात् वाणीकी देवी सरस्वती नै ब्राहमी हुन् । यसलिपिलाई विद्याको माध्यम मानेर सरस्वतीको पर्यायवाची ब्राहमी नामले बुझिन्छ । मिस्रेली अक्षरात्मक लिपिबाट फोनेसियन, आरामाइक हुँदै विकसित भएको परम्पराका आधारमा भारतीय आर्यले विकसित गरेको लिपि हो । मिस्रेली लिपि विकासको परम्परा नै ब्राहमी लिपिको उत्पत्ति भएको (घिमिरे, २०६४ : १७१) । भारतमा ब्राहमीको प्रचलन पाँचौं शताब्दी इ. पू. ३५०

सम्म प्रयोग भएको देखिन्छ । ब्राह्मी लिपि भारतमा प्राप्त लिपिहरु मध्ये सर्वाधिक प्राचीन लिपि मानिन्छ (भण्डारी , २०६४ : ७६) । नेपालमा समेत पिपरहवा र लुम्बिनीका स्तम्भ लेखमा यसका नमुना अंकित देखिन्छन् । विद्वानहरुका अनुसार आर्यहरुले कुनै प्राचीन चित्रलिपिका आधारमा यो लिपि विकास गरेका हुन् । पर्याप्त ध्वनि संकेत , वैज्ञानिक ध्वन्यात्मकता , संयुक्तक्षर , मूलस्वर , संयुक्तस्वर र व्यञ्जनवर्ण आदिले स्थाननिर्धारण , मात्रात्मकताको प्रयोग हुने ब्राह्मी लिपि भाषामा लिपि विकासको एक चरण हो । यस लिपिमा पाइने विशेषताहरु यसप्रकार छन् :

- यो लिपि बायाँबाट दायाँतर्फ लेखिन्छ ।
- स्वरवर्णलाई व्यञ्जनवर्णसँग मात्रा बनाइ जोडिन्छ ।
- संयुक्ताक्षरको व्यवस्था छ ।
- ध्वनिसंकेतहरु छन् ।
- वर्णसंख्या ६४ रहेका छन् ।

ब्राह्मी देखि देवनागरी सम्मको समय निर्धारणका क्रममा लिपिको विकास निम्नानुसार भएको देखिन्छ :

ब्राह्मी लिपि : इसापूर्व पाँचौं शताब्दीदेखि इसाको चौथो शताब्दी सम्मको समयावधि ।

गुप्त लिपि : पूर्व लिच्छवि लिपि ।

कुटिल लिपि : यस लिपिलाई उत्तर लिच्छवी लिपि भनिन्छ । यसको समयावधि नवौंदेखि एघारौं शताब्दी सम्म ।

सिँजाली लिपि : एघारौंदेखि पन्ध्रौं शताब्दी सम्मको समयावधिमा खस अधिराज्यमा प्रचलित लिपि ।

देवनागरी लिपि : पन्ध्रौं शताब्दीपछिको समयावधिमा प्रचलित लिपि ।

देवनागरी लिपि

नागरी लिपि कै आधुनिक नाम देवनागरी हो । गुजरातका नागर ब्राह्मणले प्रयागमा ल्याएका , नगरमा प्रयोग भएको , ललितविस्तारमा उल्लिखित नाग लिपि , तान्त्रिक चिन्ह प्रतीक भएको लिपि देवनागरी लिपि हो । देवनागरी लिपि नेपाली, हिन्दी लगायत नेपाल भारतका धेरै भाषाका लागि प्रयोग हुन्छ (घिमिरे , २०६४ : १७३) । एकहजार वर्षयता यो लिपि प्रयोग प्रचलित रहेको छ । नागरी अर्थात सिँजालीलाई देवनागरी भनिन्छ । नगरहरुमा विकसित भएको पवित्र लिपि मानेर यसलाई देवनागरी भनिएको हो । दक्षिणी भारतमा यस लिपिलाई नन्दनालिपि भनिन्थ्यो (भण्डारी , २०५४ : ७८) । ब्राह्मी लिपिको उत्तरी शैलीबाट यसलिपिको विकास भएको हो । नेपालमा यसलाई राष्ट्रभाषा नेपालीको आधिकारिक लिपिको रूपमा संवैधानिक मान्यता मिलेको छ । भारतमा पनि सरकारी भाषा हिन्दी र नेपालीको स्वीकृत लिपि देवनागरी नै रहेको छ । भारतमा प्रचलित गुजराती , मैथिली , कैथी , राजस्थानी , महाराष्ट्रिय र बंगाली लिपिहरु प्राचीन देवनागरीबाटै विकसित

भएका हुन् । संस्कृत लिपि पनि देवनागरीमा नै रहिआएको छ । देवनागरी लिपिका विशेषताहरु यसप्रकार छन् :

- यस लिपिमा डिको दिने प्रचलन छ ।
- यसलाई बायाँतिरबाट दायाँतिर लेखिन्छ ।
- यो लिपि वर्णनात्मक लेखमा आधारित छ ।
- यस लिपिमा स्वरवर्ण र व्यञ्जनवर्णहरु छन् ।
- प्रत्येक वर्णमा स्वरवर्ण रहेका हुन्छन् ।
- यस लिपिमा सबै वर्ण समान खालका छन् ।
- यो लिपि संयुक्ताक्षर र मात्राका कारण मुद्रण र टंकन कार्यमा अप्ठ्यारो छ ।

निष्कर्ष

मानव भाषाको प्रयोग व्यवहार सँगै लिपिको सुरुवात भएको हो । भाषाको विकास सँगै आधुनिक युगका अधिकांश लिपिहरुको विकास मिसेली परम्पराबाट भएको हो । वैदिक आर्य र पछि खसहरुका साथ लागेर उक्त लिपि भारत वर्षमा प्रवेश गरेको र ललित विस्तार नामक बौद्धग्रन्थमा खरोष्ठी , ब्राहमी , दरद र खास्य लिपि प्रयोगमा आएका हुन् । यिनै लिपि बहुचर्चित रहेका छन् । नेपाली भाषामा लेखिने देवनागरी लिपि पनि यसै आधारमा विकसित हुँदै आइरहेको छ । यस क्रममा ब्राहमी , गुप्त , कुटिल सिँजाली लिपि हुँदै पन्ध्रौं शताब्दीपछि हालको देवनागरी लिपि विकसित भएको हो । खस अधिराज्यमा नागरी अर्थात सिँजाली लिपिको प्रयोग गरिन्थ्यो , त्यसैको विकसित रूप देवनागरी लिपि हुनपुगेको छ । भाषामा लिपि लेख्य रूपमा उतार्ने चिन्हक हो । हरेक चिन्हकमा संरचनात्मक भिन्नता रहने गर्दछ । यही भिन्नताका आधारमा भाषागत लिपिका आ आफ्नै विशेषता छन् ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, सूर्यमणि (२०५६) , *नेपाली भाषाको इतिहास*, काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- गौतम , देवीप्रसाद (२०४९) , *नेपाली भाषा परिचय* , काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- घिमिरे , वासुदेव (२०६४) , *ऐतिहासिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : अस्मिता प्रकाशन ।
- तिवारी , भोलानाथ (१९९१) , *भाषाविज्ञान* , इलाहाबाद : कविता महल ।
- बन्धु , चूडामणि (२०५२) *नेपाली भाषाको उत्पत्ति* , काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- भण्डारी, पारसमणि (२०५४) , *प्रायोगिक भाषाविज्ञानका केही पक्ष* , काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- यात्री , पूर्णप्रकाश (२०५३) , *नेपाली भाषाको ऐतिहासिक मिमांसा* , काठमाडौँ : एकता प्रकाशन ।

Crystal , D. (1987) *The Cambridge Encyclopedia of Language* , Cambridge :
University Press .

Yule , George (1996) *The Study of Language* , Cambridge : University Press.